

Концепцията на А. Н. Леонтиев⁴ от една страна характеризира механизмите, които водят до усложняване на мотивацията и раждането на нови мотиви, а от друга страна се стреми да обясни по силата на каква определена дейност придобива за човека нови черти и в резултат на промяна на мотивацията получава нов „личностен смисъл“. Този въпрос е особено актуален при анализ на мотивацията на правомерното и неправомерно поведение, тъй като на субекта е предоставена възможност сам да решава дали да спазва или не правните норми обективно, удовлетворявайки една и съща потребност в социално приемлива форма или чрез девиация.

Опирайки се на концепцията на Леонтиев можем да приемем, че съподчинеността на мотива на конкретната дейност на мотив, реализиращ по-широка дейност, предполагаща абстрахиране и непряка зависимост от естествено биологичните, индивидуални потребности или мотива добил личностен смисъл са онези психологически феномени, които обясняват вариантността на поведението и в престъпната сфера. Тази смислообразуваща сила на мотивите прави толкова важно за наказателно поправителната психология проникването в тях.

Според Леонтиев именно в мотивационната сфера формирането на личността намира своето психологическо изразяване.

Д. Н. Узнадзе⁵ счита, че всичко, което се явява нужно за живия организъм, но в настоящия момент отсъства е потребност, която е източника на активност. Трудностите по непосредственото реализиране на потребността в съзнанието на субекта се проявяват под формата на специфично съдържание, изразяващо се в чувство на неудовлетвореност, съчетано с възбуда и напрежение. Всичко това разгледано в неговото единство подбужда към действие, имащо импулсен характер.

При отсъствие на актуална потребност е необходима определена активност за осъществяване на действие, която Узнадзе дефинира като воля.⁶ От тук мотивацията обхваща периода, който предшества волевия акт. диференциацията на волево и импулсивно поведение дава възможност по-тънко да нюансираме психологическата същност на различните типове деяния. Импулсивното поведение предполага девиация поради невъзможност за съобразяване с нормите и последствията от тяхното нарушаване, но този тип правонарушения са следствие на ситуативност, непредпазливост и незнание на нормата. Тези обстоятелства не изключват и рецидив. Действителното рецидивно поведение обаче предполага волева активност, свързана

със съзнателен избор на целите и обектите на престъплението.

В основата на импулсивното и волево поведение лежи установката. Волевото поведение се отличава от импулсивното с това, че то има Период предшествуващ акта на вземане на решение. Това е периода подготвящ възникването на установката и до голяма степен определящ волевия процес. Поведението става волево благодарение на мотива, който така модифицира поведението, че то става приемливо за субекта.⁷ Пред престъпника стои алтернативата - „пет минути страх - а след това „живот“, която се решава в полза на „живота“, тъй като особеностите на деформацията и миналия опит, осигуряват избора на мотив, водещ до девиантни действия.

Обстоятелствата на живота, възпитанието, впечатленията и преживяванията изработват свои особени фиксирани установки⁸ и стават основа на готовността за дейност в съответните условия, детерминирайки развитието на индивидуалната активност в определена насока. Това дава възможност да се разбере същността на мотивацията като подбудител на такова действие, което е релевантно на закрепилата се в живота на човека установка.

Според С. Л. Рубинщайн⁹ мотивите на човешката дейност са много-образни и произтичат от различни потребности и интереси, които се формират у човека в процеса на обществения живот и обективно съществуващото разделение на труда. В своите върховни форми те се основават на съзнанието у човека на своите задължения и задачи, които поставя пред него обществения живот. Мотивите на човешката дейност са свързани с целите, но могат да се отделят от тях премествайки се в процеса на дейността върху други цели. При това са възможни следните варианти:

1. Мотивът може да се премести върху самата дейност, т. е. мотивът на дейността се намира в самата нея. Като най-характерен тип престъпление с подобна мотивация са измамите, когато извършителят получава удоволствие от процеса на извършване на деянието, а не толкова от постигнатия резултат.

2. Преместване на мотива върху един от резултатите на дейността. Като илюстрация може да приведем примера с опита за въоръжено отклоняване на самолет. Крайна цел на извършителите на престъплението е било - бягството от страна и осигуряването на други възможности за живот. Поради осуетяването на деянието престъпниците придобиват известност, осигуряваща им популярност и висок статус сред престъпния

контингент. Следователно налице, е преместване на предварително набелязаната цел върху крайния резултат от извършената дейност.

Обществената природа на мотивацията на дейността обяснява и влиянието, което оказва на тази дейност самооценката, оценката на обкръжаващите и обусловените от обществото норми. От тук произтичат факторите, влияещи и определящи протичането на процеса на дейността и нейните резултати. Сред тях сериозно психологическо значение за осъществяване на дейността имат успехите и неуспеха. За личности със силен външен локус контрол, обусловен от техни характерови особености поредния неуспех след излизане на свобода, т. е. в условията на дефицит на външно одобрение води до поредната девиация. Този механизъм може да лежи в основата на явлението добър затворник - лош гражданин.

На базата на разгледаните автори и подходи можем да направим следните изводи:

1. Многообразието на мотивите открива по-големи възможности за взаимокompенсация, съподчиняемост и опосредстване на мотиви с мотиви от по-висш социален порядък, което намалява възможността за девиантен изход.

2. Развитието на мотивите зависи от миналите и актуални социални ситуации, с които индивида е взаимодействувал. Респективно промяната в един от тези два елемента води до промяна в другия. Следователно при изграждане на превъзпитателния процес с лишението от свобода трябва да се промени както оценката за миналия опит, така и моделирането на актуалната ситуация за изграждане на социално-приемливи цели.

3. За изграждане на мотивацията решаващо значение има взаимодействието и съотношението на рационалния и емоционален компонент в основните единици на анализ на този процес: личностен смисъл (А. Н. Леонтиев), установката (Д. Н. Узнадзе) и целеобразуване и процесите свързани с успеха и неуспеха (С. Л. Рубинщайн).

4. Представите за динамиката на мотивацията изразени в схемата мотив — дейност — цел — резултат ефективно могат да се използват при обяснението на различни видове девиантно поведение,

В отличие от съветските автора разглеждащи източниците, определящи мотивацията на човешкото поведение в контекста на неговата социална същност някои западни автори търсят съществените черти на мотивацията в индивидуалните особености на развитие на човека. Въпреки, че от гледна точка на разгледаните автори тези позиции се явяват методологически не-верни, западната психология на мотивацията дава някои интересни обяснителни модели на поведение. За нас те представляват интерес и от гледна точка на анализа на различни типове престъпни деяния.

Бихевиористите и необихевиористите¹⁰ свеждат всички форми на психичен живот до схемата стимул - реакция, но и техните изследвания показват, че организмът действа и тогава, когато отсъства отчетлива външна стимулация. Това ги кара да отнесат към областта на мотивацията понятието подбудителна сила, потребност, инстинкт, които заставят живото същество да бъде активно. Според тях поведението е резултат на научаване и въпроса дали индивида ще следва усвоения модел зависи от подкрепящите поведението фактори. Тези техни възгледи послужиха като основа за създаването на криминологична теория за „диференциални връзки“ в съответствие с която престъпното поведение възниква в резултат на връзка на отделни хора или групи с моделите на престъпното поведение.

Бихевиористите се опитват да обяснят и рецидивите на престъпно поведение, чрез понятието инстинкт. В тази връзка учението на Фройд попада на подготвена почва. Фройд¹² интерпретира инстинкта като гранично понятие между умственото и физическото, представено в мисълта като стимул изхождащ от организма. Инстинктите имат подбудителна сила, цел и са насочени към обекта. Подбудителната сила в инстинкта това е началото на импулса. Целта на инстинкта се явява намаляване на напрежението; създадено от нуждата на организма от нещо. Целите и обекта на инстинкта не се менят. Говорейки за инстинкти на живота Фройд има предвид преди всичко сексуалния инстинкт. Анализирайки психичния живот на човека Фройд отделя голямо внимание на емоционалния живот и диференцира три състояния: любов, гняв, страх. Избягването на страха става много важен мотив при формирането на характера. Единствената функция на страха (тревогата) се заключава в това, че той се явява сигнал за опасност за Аза. При малоценности изживявания особеност на личността е наличието на висока степен на тревожност и страх. Последните изкривяват адекватното възприятие на обективната действителност, което обстоятелство само по себе си може да се превърне в криминогенен фактор.

За своето нормално функциониране Аза използва различните системи на действие за предотвратяване на опасностите, за които сигнализира тревогата. Това са защитните

механизми — изместване, проекция, идентификация и т. н.¹³ Този тип защити често се наблюдават в повседневната практика при работа с правонарушители.

Адлер¹⁴ смята за основна подбудителна сила желанието за власт и могъщество противоположното, на което е състоянието на непълноценност. Взаимоотношението на тези алтернативи определя динамиката на психическия живот на човека и характера на възникващите мотиви на него-вите действия. Стремжът към могъщество става основа на такава енергия, която може да доведе до компенсация на онзи орган Или страна на дейност-та, която е недостатъчна и ражда чувство за непълноценност. Желанието за власт според Адлер не само се явява подбудителна сила на мотивите, но и определя до известна степен самата организация на психическия живот, поставен в служба на достигането на тази цел.

При изясняване на личностовите особености на извършителите на грабежи и измами установяваме, че при тях е хипертрофирана потребност-та От самоутвърждаване. Характерът на техните действия показва компенсаторност, целяща да прикрие несформиран инцидент, пораждащ напрежение и тревога.

Хорни счита, че човек обладава някои вродени сили, заложен в дет-ската беззащитност, изразяваща се в чувство на първично безпокойство и вроден страх. Първичният страх продължава съществуването си и в перс-пектива, влияейки на мотивацията на поведението. Това довежда до зависи-мост на поведението на човека не от действителната опасност, а от тази, която е резултат на неговата субективна представа за опасността. Мотива-цията на поведението се определя и от първичното безпокойство, предизви-кано от детската беззащитност, пораждащо чувство на враждебност към обкръжаващите и потребност от безопасност, предизвикваща вътрешна нагласа към самооценка и получаване на оценка от другите.

Според Хорни социалните фактори и културата влияейки върху пси-хологията на човека пораждат конфликти във взаимодействията му с об-кръжаващата действителност, които влияят на мотивацията, но основна движеща сила на поведението си остават безсъзнателните психически сили. Изследваните от нас извършители на убийства и телесни повреди ни дават основание да обобщим голяма група, за която е характерно наличието на вътрешна тревога и безпокойство, които се усилват от факта на конфликти във взаимоотношенията с обкръжаващите инсцениращи прояви на вра-ждебност, преминаваща в открита телесна агресия.

При подобни случаи се наблюдава „парадокса убиец“, който се характеризира със съчетаването на голяма вътрешна несъстоятелност и силни страхови преживявания с хладнокръвното и планомерно реализиране на на-силствения акт.

Е. Фром" смята, че индивидуализацията на човешкия организъм нами-раща се на най-висока степен на биологическата стълба довежда до възник-ване у него на чувство на самота и съзнание на своята незначителност. Стре-межът да се избави от това чувство определя мотивацията и формите на поведение на човека. Неустроеността на живота поражда чувството за са-мота, която пуска в действие безсъзнателна автоматична дейност, опреде-лена от Фром като бягство от свобода. Бягството от свобода се определя от икономически и социални причини. Разкривайки механизмите на бягството от свобода Фром говори за три основни форми: авторитаризъм, деструктивизъм и конформизъм. Те са своеобразни социално-психологически структури и установки на личността, които мотивират различните фор-ми на поведение. Крайните прояви на авторитаризма според Фройд са садиз-ма и мазохизма. Деструкционизма е стремеж към разрушаване, предизви-кан от чувството за безсилие и изолация, което е следствие от определени общественно-икономически условия. Безсилието водещо до агресия и авто-агресия е често срещан феномен при състоянието на естествена или изку-ствена изолация, в която нееднократно попадат лицата от криминално зара-зения контингент.

характерно за всички неофройдитски теории е улавянето на важни жи-тейски феномени обясняването, на които обаче се свежда до еднопорядкови, безсъзнателни, вродени сили. По този начин съзнанието се превръща в своеобразен епифеномен на психиката.

В теорията на К. Левин¹⁶ за мотивацията особен интерес за нас представлява идеята му за заместващите действия. В условията на изолация при лишаване от свобода личността продължава да има същите потребности, които тя е притежавала и на свобода, без да са налице възможността и сред-ствата за тяхното удовлетворяване. Това обстоятелство води до възникване на напрежение и до спонтанно преминаване към заместващата дейност. Та-зи дейност води до известна разрядка, тъй като има място своеобразно бяг-ство от неуспеха; благодарение на успеха в заместващата дейност. С този феномен се обясняват почти всичко проявления на субкултурата, функцио-нираща в местата за лишаване от свобода.

Един от основните недостатъци от болшинството съществуващи из-следователски подходи в по-голяма или по-малка степен е изразения емпиризъм и липсата на

теоретическа обосновка на получените резултати. Така например, в западните мотивационни теории и модели предмет на изучаване стават преимуществено частни моменти на поведението на човека. Всичко това свидетелствува за ограниченост на научния подход към проблема за мотивацията. Поради тези причини при анализ на девиантното поведение е трудно придържането от начало докрай само към една концепция. Еклектичното им използване обаче не предполага научна коректност и също не довежда до успех. Изходът от това положение е в отсейването на рационалните моменти от отделните теории на базата на верни методологически критерии при прилагането им към сложните явления на престъпността.